

МАРКО М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ*

Државни универзитет у Новом Пазару

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ВОЈСКОВОЂА У ДЕЛУ *ВРЕМЕ СМРТИ 2* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА: КВАНТИТАТИВНИ СОЦИОСЕМАНТИЧКИ ПРИСТУП

У циљу утврђивања и објашњења дистрибуције и морфосинтаксичких израза семантичких улога војсковођа зараћених страна у делу *Време смрти 2*, Р. Путника и О. Поћорека, спроведена је анализа заснована на социосемантичкој теорији репрезентације друштвених догађаја и квантитативном методу. Семантичке улоге су анализирани у вези са типовима, транзитивношћу и модалношћу процеса у којима посматрани актери учествују. Разлози за репрезентацију актера налазе се у томе што писац Д. Ћосић као битне циљеве поставља репродукцију и дијалогизацију историјских истина.

Кључне речи: репрезентација друштвених актера, семантичке улоге, системско-функционална граматика, модалност, квантитативни метод, Добрица Ћосић, *Време смрти 2*, Колубарска битка, Радомир Путник, Оскар Поћорек.

1. Увод

Књига *Време смрти 2: Сувоборска бишка*, први пут објављена 1972. г., друга је књига четвороделног историјског романа Добрице Ћосића *Време смрти*, који је заснован на догађајима из времена Првог светског рата. Она обухвата период Колубарске (Сувоборске) битке, која је вођена у новембру и децембру 1914. г. између инвазионе војске Аустроугарске монархије и Војске Краљевине Србије, а одлучена, пре свега, офанзивом српске Прве армије, којом је командовао генерал Живојин Мишић. Радња јој се великим делом развија око војно-стратешког сукоба Живојина Мишића са командантом аустроугарске војске Оскаром Поћореком (*Oskar Potiorek*), па и око Мишићевог вербалног конфликта са Врховном командом српске војске. По речима писца, Добрице Ћосића (нав. према: Ћорђевић 2002: 214), такав, историјски, роман је „пре свега субјективна имагинација општеисторијске свести, општих историјских истина, општег историјског догађаја и личности. Он је поетска транспо-

* trupko@outlook.com

зиција документарне грађе на пишевој идеји-водиљи, превођење објективног историјског збивања у драмску радњу романа по композиционим захтевима форме, претварање објективног времена у драмско време.” Као такав, он треба да буде „хуманистичка критика Историје и одбрана човека свешћу о његовом трагизму” (Ćosić 2010), будући да је историографија, према Ћосићу, „са свом својом егзактношћу сазнајно партикуларнија од уметничке књижевности, епа, драме, романа; од поетске историје човека и његовог света” (ibid.).

У раду посматрамо репрезентацију војсковођа зараћених страна у делу *Време смрти 2: Суворовска бишка*, војводе Радомира Путника, начелника Врховне команде Војске Краљевине Србије, и генерала Оскара Поћорека, команданта аустроугарске Балканске војске, као историјских друштвених актера, који су углавном представљени из перспективе генерала Живојина Мишића. У циљу утврђивања дистрибуције представљених семантичких улога двају војсковођа, њихових морфосинтаксичких израза, као и разлога и мотива за такву репрезентацију актера, примењен је теоријско-методолошки оквир заснован на социосемантичкој теорији репрезентације друштвених актера и догађаја (в. Van Leeuwen 2009) и превасходно квантитативном методу. Истраживање је интересно и у светлу реализације социосемантичких категорија утицајне системско-функционалне граматике (коју је засновао Мајкл А. К. Халидеј) у српском језику. Анализирани аспекти репрезентације су, пре свега, семантичке улоге актера (агенс, пацијенс, бенефицијар и сл.), а у вези са (семантичким) типовима, транзитивношћу (активација, пасивизација, номинализација, и сл.) и модалношћу (фактуелности/реалности – нефактуелности/иреалности) процеса (радњи, догађања, стања, релација) у којима актери учествују. Будући да начин репрезентације актера условљавају колективна знања и уверења о актерима, као базични елементи друштвене когниције (из којих произилазе ставови према актерима и очекивања од њих; в. Koller 2012), анализа семантичких улога и процеса у којима се те улоге појављују доприноси расветљавању и тих елемената социјалне когниције.

2. Теоријски оквири истраживања

Главни елементи друштвених догађаја, процеси (радње, стања, збивања, релације) и актери, у текстуалној репрезентацији одговарају граматичким 'процесима' и њиховим 'учесницима'. Халидеј (Halliday 1994; в. Halliday & Matthiessen 2004; 2014) издваја три главна граматичка типа процеса: (а) 'материјалне', који се односе на наше искуство са спољним светом (нпр.: *створити*, *уништити*, *проширити*, *обући*, у-

ирављаиши; сазрелииши, иасиши, светиљейиши); (б) менталне, који се односе на наше искуство са сопственом свешћу (нпр.: осейиши, разумейиши, намеравайиши, волейиши); и (в) релационе, који служе да окарактеришу и идентификују (нпр.: биши, иостайиши, чиниши се, иредствављаиши, обухвайиши). Прелазни тип између материјалних и менталних процеса представљају бихевиорални процеси, који оспољавају процесе свести (нпр.: иосмаиши, бринуиши, размишљаиши; иунђаиши) и физиолошка стања (нпр.: сиавайиши, дисаиши, кијаиши, онесвеситиши се); између менталних и релационих су вербални процеси, који представљају комуникацију (нпр.: рећи, обећаиши, кришиковаиши, честийиши); а између релационих и материјалних егзистенцијални, процеси постојања (нпр.: иостиојаиши, иојавиши се, искрснуиши) (в. Halliday & Matthiesen 2004). Можда је најспорнија као посебан тип процеса хетерогена класа бихевиоралних процеса, што на изванан начин примеђују Халидеј и Матиесен констатујући да је пре реч о „скупини мањих подтипова који интегришу материјалне и менталне процесе у континуум” (ibid.: 306).

Богранде (Beaugrande 1997; 2004) адаптира ту типологију и, одбацујући дуализам ментално–материјално, а у зависности од тога који од та два домена доминира, сврстава процесе у: (а) егзоцентричне (спољашње), који углавном одговарају материјалним и бихевиоралним, (б) ендоецентричне (унутрашње), који махом, са изузетком емоција, одговарају менталним процесима,¹ издвајајући још и (в) репрезентативне, који констатују стања ствари и околности, а кореспондирају са релационим и егзистенцијалним процесима, и (г) експресивне процесе, који екстернализују унутрашња стања и догађања, а укључују емотивне и комуникативне процесе. У оквиру егзоцентричних процеса Богранде (ibid.) разликује: (а) диспозитивне, код којих иницијатор обавља активност над неким/нечим другим, (б) енактивне (према енгл. *enactive*), код којих је активност оријентисана на самог вршиоца (физиолошки бихевиорални процеси и кретања), (в) продуктивне, који резултују конкретним или апстрактним ентитетом који као такав није претходно постојао, и (г) развојне процесе, код којих постоји неки ентитет који се мења.

Улоге учесника зависе од типа процеса. У спољашњим процесима главни учесник је агенс, тј. вршилац процеса, а ако је процес транзитиван, њиме је захваћен други главни учесник, пацијенс, или 'циљ' (енгл. *Goal*) према Халидеју (Halliday 1994), будући да је, на неки начин, процес усмерен ка њему. Ч. Филмор (Charles J. Fillmore) у оквиру своје па-

¹ Ми ћемо у основи примењивати Халидејеву класификацију, али, такође одбацујући поменути дуализам, уместо термина 'материјални' (који имплицира да 'ментални' нису такви), говорићемо о спољашњим (егзоцентричним) процесима, чије тежиште је изван човекове конституције.

дежне граматике издваја и улогу контраагенса (енгл. *counter-agent*), која је поткрепљена са когнитивнолингвистичког становишта (уп. нпр. појам антагониста у Talmy 2000), а односи се на силу или отпор на који наилази агенс у вршењу радње (нпр. *сїруји у: Пливала је насуйроїї сїруји*)². С друге стране, улога формално слична пацијенсу јесте *ойсеї* (енгл. *Scope*), који изражава сам процес (нпр. *їенис у: Иїра їенис; анализу у: Врши анализу*) или домен на који се процес протеже (нпр. *канал у: Преїли-вала је канал*). Спољашњи процеси могу бити таквог типа да укључују и индиректног учесника за(рад) кога и у чију корист се процес остварује, бенефицијара (енгл. *Beneficiary*; бенефактив). То може бити реципијент у процесима преноса поседа (*Позајмио је књиїу колеїиници*) или клијент, за кога се обавља нека услуга (*Сиїао је їиїе колеїиници / за колеїиници*). Бенефицијар, односно малефицијар (енгл. *Maleficiary*; уп. *dativus commodi/incommodi*), као 'негативни бенефицијар', онај на чију штету се процес остварује (уп. нпр. Kittilä & Zúñiga 2010: 1–7), може се појавити и у неким релационим процесима (нпр. *їа у: Мноїо їа је кошїало*), а у вербалним процесима је то прималац.

У менталним процесима главни су учесници (а) доживљавач, онај који 'осећа' ('осетилац', енгл. *Senser*, према Halliday 1994), који постаје свестан нечега, и (б) феномен, који представља то нешто, односно оно што се осећа, опажа, мисли, жели, у зависности од тога да ли је реч о емотивним, когнитивним, опажајним или волитивним (под)процесима. Бихевиорални процеси типично имају само једног учесника, 'бихевера' (према енгл. *Behaver*, термину Halliday 1994), 'понашаоца', који је нормално, као и доживљавач, свесно биће (типично човек).

Међу релационим процесима могу се разликовати, како то чини Халидеј (Halliday 1994): (а) атрибутивни тип, где су главни учесници носилац (својства, енгл. *Carrier*) и својство, тј. атрибут (енгл. *Attribute*), и (б) идентификациони тип, са идентификованим и идентификатором као учесницима. Циркумстанцијални (околносни) и посесивни процеси, који спадају у релационе, могу бити једног или другог типа. С друге стране, и идентификација се може посматрати као вид атрибуције, односно идентификовано сматрати типом носиоца, а идентификатор типом својства, како ћемо и чинити у анализи. Егзистенцијални процеси имају једног учесника, нешто што постоји, означено као егзистент. Говорник (енгл. *Sayer*), тј. пошиљалац, учесник је сваког вербалног процеса, а суделовати могу и прималац и порука, као посебни, споредни учесници (уп. Halliday & Matthiesen 2004: 255–256).

Стварни актери не морају бити представљени као (граматички) учесници; могу бити 'циркумстанцијализовани', тј. представљени у

² *She swam against the current*, пример из Trask 2013: 66.

околностима (места, времена, начина, узрока и сл.), реализованим ад-вербијалним елементима, или могу бити искључени из репрезентације, нпр. изостављањем агенса пасивизацијом, адјективизацијом или номинализацијом процеса (уп. Van Leeuwen 2009: 29–30).

3. Резултати анализе репрезентације улога војсковођа у делу *Време смрти 2*

Примењени квантитативни метод обухватио је сва појединачна изражена појављивања посматраних актера (*Пушник/војвода; Поћорек*) у делу *Време смрти 2*, с тим што нису рачунате етикете које приписују редове говора (*Војвода Пушник: ...*). Та појављивања су разврстана према семантичким улогама које манифестују (Табела 1), уз уважавање типова, транзитивности и модалности процеса у којима учествују. У табели 1 су приказани удели различитих семантичких улога у укупном броју улога у којима су представљени Р. Путник, О. Поћорек, односно обојица заједно.

Табела 1. Квантитативна дистрибуција улога војсковођа у делу *Време смрти 2*

Улога ↓	Актер →	Р. Путник	О. Поћорек	Укупно
агенс		8,4% (10)	43,4% (121)	33% (131)
контраагенс		2,5% (3)	1% (3)	1,5% (6)
пацијенс		1,7% (2)	9% (25)	6,8% (27)
опсег		0	1% (3)	0,8% (3)
понашалац		8,4% (10)	1,4% (4)	3,5% (14)
пошиљалац		26,1% (31)	2,5% (7)	9,5% (38)
прималац		16% (19)	0	4,8% (19)
порука		0	0	0
доживљавач		16% (19)	22,2% (62)	20,4% (81)
феномен		0,8% (1)	1,4% (4)	1,3% (5)
егзистент		0	0	0
носилац/својство		11,8% (14)	11,5% (32)	11,6% (46)

бенефицијар	3,4% (4)	1,8% (5)	2,3% (9)
малефицијар	0,8% (1)	2,9% (8)	2,3% (9)
околност	4,2% (5)	1,8% (5)	2,5% (10)
Укупно	119	279	398

3.1. Рејрезентација Радомира Путника

Радомир Путник је први српски војвода (чин еквивалентан фелд-маршалу) и начелник Штаба Врховне команде Војске Краљевине Србије у балканским ратовима, 1912–1913. г., и Првом светском рату до 1916. г.³ Под његовим вођством, српска војска је остварила прве победе за савезнике у Првом светском рату, у Церској бици, августа 1914. г., а децембра те године и у Колубарској (Суворорској) бици, чиме је одбијена инвазија надмоћне аустроугарске војске на Србију. До Колубарске битке, помоћник војводе Путника, као начелника Врховне команде, био је генерал Живојин Мишић, који је затим постављен за команданта Прве армије српске војске.

Због болести Радомир Путник није директно учествовао у борбама, па је и ретко актер (учесник) спољашњих процеса, који су тада углавном представљени у финитним клаузама. Агенс је у 8,4% случајева, најчешће у процесима примене институционалне моћи (пр. 1.1, *смени, изведе*), а изузетно је у улози пацијенса, као у пасивним реченицама у пр. 1.2 (*ће биџи њокорен*). Има и случајева Путникове контраагентивности, реализиваних дативом уз глагол *сујројсџавиџи се*, и то у односу на Ж. Мишића као агенса (1.3, *се сујројсџави*). Путник је понеки пут (3,4%) представљен као бенефицијар, као у номинативној (додуше, вербалној) клаузи (односно, према Beaugrande 2004, 'не-клаузи', енгл. *non-clause*) у 1.4 (*свака часџ*). Бенефицијар/малефицијар се, како смо то и чинили, може схватити нешто шире, тако да обухвати, нпр., и подтип Халидејеве околности узрока узрок-заступање (према енгл. *Cause: Behalf*, о чему в. Halliday & Matthiesen 2004: 262, 271–272), који се односи на ентитет (типично особу) у чије име или чијем интересу или против кога се радња изводи (сродан је појам супститутивног бенефактива, о коме в.: Censabella 2010: 188–189; Coleman 2010: 222), у пр. 1.5 (*оџави*), реализован акузативом с предлогом *за*. Такође, у бенефактивне процесе урачуната је агентивна номинализација *џомоћник* (1.21; уп. *који џомаже*

³ Према Енциклопедији Британика, војвода Путник је и најзаслужнији за умеће, добру опремљеност и борбени дух српске војске (The Editors of Encyclopedia Britannica 2008).

Пушнику), где је Путник бенефицијар у виду посесивног модификатора (Пушников). Једини забележени пример Путника као малефицијара добијен је негацијом бенефактивног процеса (1.6, *се не њошчинити*). У 8,4% случајева Путник је актер ('понашалац') бихевиоралних процеса различитог вида, највише физиолошког – кашљања (1.7, *се закашља*; 1.15, процесна именица *кашаљ*), затим когнитивног – мишљења (али, за разлику од когнитивних процеса, у смислу размишљања, провођења времена мислећи, као у 1.8, *мислиши* [*дуже него што Пушник мисли*]), те вербалног – свађања (1.9, *свађе*). У погледу модалности агентивни спољашњи процеси су већином нефактуелни, реализовани дезидеративно (1.1), футуром (1.2), интерогативно (1.5), инфинитивом (1.6) и сл., а бихевиорални углавном фактуелни (1.7; 1.9, где фактуелност номинализованог процеса *свађа* повлачи фактивни глагол *сеити се*; 1.15).

- [1.1] Нека га [Живојина Мишића] *смени*. Нека га *изведе* пред свој преки суд. (Ђосић 2017: 253)
- [1.2] И Пушник *ће* једном *биити њокорен*. Можда и он на Суворору. (253)
- [1.3] Како је онда смео, кад је најслабији, да *се Пушнику* и Поћореку у исто време и сам *сујрошстави*? (280)
- [1.4] *Свака част* војводи Пушнику, ал' та му *наредба* није како треба. (306)
- [1.5] За Пашића и војводу Пушника да *остави* децу сирочиће, је л'? (80)
- [1.6] Пушнику *се не њошчинити*, Поћорека одгонетнути.
- [1.7] Пушник *се* опет *закашља* [...] Онда се откидаш од Маљена, *рећи ће*. (145)
- [1.8] *Мислиши* брже од Поћорека, а дуже од Пушника. (111)
- [1.9] Можда *се* и он [Путник] *сеити свађе* око повлачења Прве армије са Суворорске греде? (376)

Уз дешавања која се манифестују споља, писац велику пажњу даје и репрезентацији унутрашњих догађања главних актера, која и детерминишу спољашња, друштвено-историјска, посебно када је о војсковођама реч. Тако је у око 16% случајева Путник доживљавач, претежно у когнитивним процесима (1.9, *се сеитио*; 1.10, *сумња*; 1.11, *мишљење*; 1.12, *њодсећа*), затим у волитивним (1.13, *сајласности*, *се не сајласи*), а ређе перцептивним (1.14, *виде*). Ти процеси, од којих је више фактуелних него нефактуелних, реализовани су најчешће активним финитним клаузама са доживљавачем као граматичким субјектом, а кад је реч о когнитивним процесима, налази се и случај доживљавача реализованог директним објектом у акузативу (1.12, *Пушника*), где је феномен (Ж. Мишић) граматички субјекат. Има и менталних процеса реализованих номинализованим изразима, са Путником као доживљавачем у виду по-

сесивног именичког израза у генитиву (1.11, *војводе Пушника*) или посесивног придева (1.13, *Пушникове*).

- [1.10] Још [Путник] *сумња* у успех, старо *сумњало*. (Ћосић 2017: 365)
- [1.11] Како он, Живојин Мишић, може у оваквим ратним приликама да не уважи *мишљење војводе Пушника* [...] (280)
- [1.12] *Погсећа* [Мишић] *Пушника* да му је *обећао* дивизију ... (89)
- [1.13] Не може без *Пушникове сајласности* да повуче армију на Суворорски венац. Ако се *Пушник* не *сајласи* с повлачењем Прве армије? (144)
- [1.14] Ако *војвода Пушник* и он сада *виде* само повољне стратешке могућности непријатеља [...] (280)

С обзиром на вођство 'на даљину', преко телефонске везе, Р. Путник је чест учесник вербалних процеса, у око 42% својих појављивања, већином као пошиљалац (26%), али и као прималац порука (16%). С обзиром на Путников положај врховне војне моћи, његове поруке су најчешће директиви високе илокуционе снаге (1.4, *наредба*) и комисије (1.12, *је обећао*; 1.16, *одговара*), а има и ћутње, неговорења (1.16, *ћуши*). Као његов саговорник је представљен, пре свега, Ж. Мишић, који га убеђује у исправност својих стратешких намера. Мада је Путник углавном директан прималац, корисно је урачунати и случајеве 'индиректног примаоца', где Мишић путем директива посредницима упућује Путнику индиректан директив позива да се јави на телефон (1.20, *шражи*), или пак комуницира посреднику поруку за Путника (1.21, *рецијте*). Вербални процеси у којима Путник учествује реализовани су финитно (1.15; 1.16; 1.17; 1.20), номинализовано (1.4; 1.19, *шврдњама*), а ретко инфинитивом (1.18, *рећи*). Осим уобичајеним језичким маркерима (нпр.: модалним футуром у 1.7, инфинитивом у 1.18, кондиционалном конструкцијом у 1.19, императивом у 1.21) модалност у тим процесима као да се манифестује и на специфичан 'ванјезички' начин – кашљањем, јер писац имплицира да је оно једним делом одраз Путникових ставова, да је (у смислу ослобађања анксиозности или одбрамбеног механизма) саставни део његових реакција, као у 1.7 (где Мишић већ антиципира Путникову негативну реакцију: *рећи ће*) и 1.16 (где је конструкција *кроз кашаљ* у апозитивној вези са адвербијалом *мрзовољно* [уп. Пешикан, Јерковић и Пижурица 2010: 103–104]), а тема очито неугодна за Путника).

- [1.15] *Не изјашњава се* [Путник] ни о његовој [Мишићевој] намери да крене у напад. *Није убеђен*. (89)
- [1.16] А *Пушник* му *мрзовољно*, *кроз кашаљ*, *одговара* да ће му за три дана стићи три батерије Крупових топова и нешто граната, а о појачању *ћуши*. (Ћосић 2017: 89)
- [1.17] Поново *је*, у зору, *молио Пушника*. (71)

- [1.18] Одмах рећи Пушнику шта је одлучио и учинио. (253)
 [1.19] Ако му се супротстави *швргњама* да ће повлачењем угрози-
 ти бокове Ужичке војске и Треће армије [...] (144)
 [1.20] Зове Врховну команду и *шражи* војводу Пушника. (72)
 [1.21] *Рецише* ми шта *да* кажем војводи, господине генерале? – два
 пута пита Пушников *јомоћник* Живко Павловић. (72)

У релационим процесима Р. Путник је представљен углавном као носилац атрибута, при чему то може бити и ментално стање (1.15, *није убеђен*), уз понеки случај идентификационе (1.27, уп. *Је ли то Васић или Пушник?*) и посесивне (1.28, *има*) клаузе. Такви атрибутивни процеси реализовани су копулативно (1.15, *није убеђен*; 1.22, *није у љаву*; 1.23 = *не то што сте несрећни ви и војвода Пушник*), семикопулативно (1.24, *се осећаше јобеђеним*), или еквивалентним конструкцијама (1.25, *се не разликују од ... = нису различити од ...*), а заступљене су и 'непроцесне', тзв. номинативне клаузе (1.26, *стара лисица*), где је изражен само атрибут (слично као у идентификационој клаузи у 1.27, где је изражен само идентитет), као и номинализације (1.29, *ојрез*). У неколико случајева Р. Путник је представљен као околност, најпре ситуациона (1.30, *јед Пушником*)⁴ или околност друштва (1.31, *с Пушником*).

- [1.22] Ако Пушник *није у љаву*, *није* ни он у праву пред Милошем Васићем. (Ћосић 2017: 144)
 [1.23] Ја *нисам мање несрећан од вас и војводе Пушника*. (143)
 [1.24] Да ли *се* ви *осећаше јобеђеним*? Српска војска, *војвода Пушник*, мој *посилни Драгутин*? (88)
 [1.25] Нека телефонисти и писари причају да *се* по знању српског језика *Пушник* и *Мишић* *не разликују од својих коморџија*. (259)
 [1.26] Не изјашњава се [Путник] ни о његовој [Мишићевој] намери да крене у *напад ...* А *неће* ни да му се супротстави. *Стара лисица*. (89)
 [1.27] Телефон звони. Васић или *Пушник*? (145)
 [1.28] *Том човеку* који ради тако да *свагда има* *напретек времена*. (280)
 [1.29] *Његов* *ненадмашни ојрез* који тешко подносе *потчињени ...* (374)
 [1.30] *Јед Пушником* открио само *амбицију [...]* (112)
 [1.31] Разумеће се [Мишићева одлука о *нападу*] као израз *Мишићевог* *карактера*, *амбиција*, *таштине*. Потреба да се *надмудрује с Пушником*, *Степом*, *Регентом*.

⁴ У Халидејевој типологији околносних (циркумстанцијалних) елемената (259–280) нема очигледног еквивалента ситуационом детерминатору (Антонић 2005: 254–255).

3.2. Рејрезентација Оскара Поћорекa

Оскар Поћорек је био генерал инвазионе аустроугарске војске и тадашњи гувернер Босне и Херцеговине као територије анектиране од стране Аустроугарске. За разлику од Путника, Поћорек лично предводи војску, па је учесник спољашњих процеса борбе (2.1, *усіе да ѿровали, чека ѿобеда*; 2.4, *чини*,⁵ *наѿад, се заріѿи*; 2.5, *ударима*; 2.6, *ударци, заріѿе се, раскомадаѿи*; 2.7, *ѿобедник, ѿобеда*; 2.8, *може се одолеѿи*; 2.10, *наѿасѿи*; 2.12, *слом*; 2.13, *ѿобеднику*) и, с њом у вези, кретања (2.2, *се усіиње; заѿлављује*; 2.3, *не кређе*; 2.4, *одвојіѿи*, уп. *ѿрејречиѿи се*; 2.11, *мора биѿи заусѿављен, најурен*), а понекад и руковођења (2.1, *је усмерио*). У великој мери представљен је као агенс, у више од 43% случајева, односно 120 појављивања, изузимајући понеке случајеве (око 1%), где је представљен као контраагенс, као 2.8 (*може се одолеѿи*). Ти процеси реализовани су финитним клаузама (2.1–2.3; 2.4, *чини*) или номинализовано (2.4, *наѿад*; 2.5, *ударима*; 2.6, *ударци*; 2.7, *ѿобедник, ѿобеда*), а изузетно и инфинитивом (2.4, *одвојіѿи, се заріѿи*). У финитним клаузама Поћорекова агентивност је изражена граматичким субјектом, изузетно логичким субјектом у акузативу (2.1., *ја*), а у номинализованим процесима посесивном придевском речи (2.5, *Поћорековим*; 2.7, *чија*), еквивалентним заменичким дативом (2.6, *му*) или самом номинализацијом (2.7, *ѿобедник*).

- [2.1] Али на моје положаје *Поћорек је усмерио* своје највеће снаге. Ако *усіе* ту *да ѿровали, чека ѿа* највећа *ѿобеда*. (Ћосић 2017: 210)
- [2.2] Нек *се* бар са страхом *усіиње* уз висове Сувобора и Рудника, *заѿлављује* у глиб и сметове. (144)
- [2.3] Ја осећам: *Поћорек* сутра *не кређе* у офанзиву. Прекосутра, можда. (328)
- [2.4] Он *чини* управо оно што бих и ја учинио на његовом месту. *Наѿад* на оба крила. *Одвојіѿи* нас од Ужичке војске. Па *се* с Маљена *заріѿи* под срце Прве српске армије. (110–111)
- [2.5] [...] под новим *Поћорековим ударима* све се узгубало и напело до разлома левог крила армије. (113–114)⁶
- [2.6] *Ударци му* били промишљени. Сада, са Сувобора, *заріѿе му се* у леђа и *раскомадаѿи* армију. То *би* и један фелдвобел учинио, а нектоли *фелдцајмајстер* и *команданѿ* Балканске војске *Аусѿро-Угарске Царевине*. (250)

⁵ *Чини* катафорички кореферира са номинализованим *наѿад* ... и инфинитивним *одвојіѿи* ..., ... *се* ... *заріѿи*.

⁶ Налази се и агенс у инверзији: *Не, не чекаѿи удар Поћорек*. (178)

- [2.7] Јер он је *победник чија се победа* за три дана неочекивано претворила у *пораз*. (384)
- [2.8] С тим, једино с тим, *може се одолети Поћорек*у. (280)

О. Поћорек је ређе у улози пацијенса (око 9%), реализованог правим објектом у акузативу у активним клаузама (2.10, *најасџи ја*; 2.2, *се усџиње, зајлављује*; 2.9, *заморио се, исцрџао*), граматичким субјектом у пасивним (2.11, *он мора биџи заусџављен, најурен*), а посесивном заменицом (2.12, *њеџов слом*) или инструменталом са предлогом над (2.13, *победнику над Поћорек*ом) у номинализованим конструкцијама (у 2.7, *пораз*, пацијенс је подразумеван). Кад је реч о рефлексивним клаузама, као у 2.2 (= *усџиње/зајлављује себе*) и 2.9 (= *заморио/исцрџао себе*), у Поћореку су обједињене улоге агенса и пацијенса. Поћорек се налази и као бенефицијар (2.14, *је одликован*), односно малефицијар (2.15, *не даџи, срушиџи*; 2.16, *је изџубио*; 2.17, *џубиџком*). У питању је граматички субјекат у пасивним (2.14 [он]) и псеудоагентивним (2.16, он) клаузама, објекатски (2.15, *не даџи му*) или посесивни датив (2.15, *срушиџи му*) у активним, те (подразумевани) посесив у номинализованим конструкцијама (2.17, [својим] *џубиџком*).

- [2.9] *Заморио се, исцрџао?* (Ћосић 2017: 64)
- [2.10] *Најасџи ја* пре но што развије корпусе? (175)
- [2.11] Овде он мора биџи најпре заусџављен, па најурен преко Дрине и Саве. Чиме и када? (13)
- [2.12] *Њеџов слом* је онда неминован. (212)
- [2.13] [...] кличу му [Мишићу] као ослободиоцу и *победнику над Поћорек*ом [...] (430)
- [2.14] И сад жури да потврди победу за коју је већ одликован и прослављен у Бечу. (307)
- [2.15] *Не даџи му* да се групише. [...] *Срушиџи му* план. (178)
- [2.16] Ја ти тврдим: Поћорек је освојио Сувобор, Простругу, Рајац, али је он битку изџубио (297).
- [2.17] И Поћорековој војсци се није остајало у планини, па је силазак са Сувобора платио *џубиџком* Сувобора. (376)

Процеси у којима учествује О. Поћорек већином су нефактуелни, као резултат пројекције од стране Живојина Мишића. Наиме, антиципација потеза других, а посебно супарника, од суштинске је важности у војној стратегији и разлог је што је већина спољашњих процеса чији је актер Поћорек нефактуелна, представљена: кондиционалном реченичном конструкцијом (друга реченица у 2.1), дезидеративном конструкцијом (2.2), као пројекција нефактивног менталног (2.3, *осећам*) или вербалног процеса (2.16, *тврдим*), инфинитивом (2.4; 2.15), футуром

(2.6, *зариће се, раскомадаџи*), потенцијалом (2.6, *би учинио*), упитним реченицама (2.9; 2.10; друга реченица у 2.11), сложеним предикатом са епистемичким (2.8, *може*) или деонтичким (2.11, *мора*) модалним глаголом, кондиционалним адвербијалом (2.12, *онда = у њом случају*), и сл.

Искусни Мишић одлично зна да је за антиципацију делања супарничког стратега битна карактеризација (профилисање) његове личности, што се очитује у унутрашњим процесима у којима Поћорек учествује. Поћорек је доживљавач у великом броју случајева (око 22%), најчешће опет у когнитивним процесима (2.18, *зна*; 2.21, *би збунило, збунити*; 2.22, *пошцењује*; 2.26, *неодјонетљива*), али и у сва три остала (под)типа менталних процеса, волитивним (2.19, *смера*; 2.20, *се жури*; 2.24, *воље*), емотивним (2.21, *би уилашило, уилашити*; 2.22, *ирезире*; 2.25, *брија, се џичу*) и перцептивним (2.23, *не мирише*). У финитним клаузама доживљавач је граматички субјекат (2.18; 2.19; 2.22; 2.23), логички субјекат у дативу (2.20, *му*), акузативу (2.21, *једној швајској Поћорека, Оскара Поћорека*), или пак генитиву (2.25, *шја ја се џичу = шја ја интересују, шја мари*). У малобројним случајевима процесних именица доживљавач је представљен конгруентном посесивном заменицом (2.24, *његове*) или слободним акузативом (2.25, *Поћорека, ја⁷*), а у случају модалног процесног придева *неодјонетљив* слободним дативом (2.26, *фелдцајјмајстеру Оскару Поћореку*). Има и случајева где је Поћорек представљен као феномен, у форми правог објекта (2.27) или граматичког субјекта (2.28). У вербалним процесима, представљеним финитно (2.29, *најисао је*) или номинализовано (2.29, *наредби*), Поћорек учествује само као пошиљалац, рачунајући ту и *јисање*, које је суштински вербални процес, иако, технички, спољашњи процес.

[2.18] Како се воде битке за победу. То *зна* и *Оскар Поћорек*. (Ђосић 2017: 253)

[2.19] Можда је *намеран* да сутра крене и предухитри га? Да ли то *Поћорек смера* да му се и на десном крилу *зарије* у леђа армије? А потом? (110)

[2.20] Много му *се жури*, и дан му је кратак. (209)

[2.21] То *би* и Наполеона *збунило* и *уилашило*, а камоли *једној швајској Поћорека*. Наполеона свакако, али *Оскара Поћорека*? Чиме *њеја уилашити* и *збунити*? (248)

[2.22] Страшно га *пошцењује* и *ирезире фелдцајјмајстер Оскар Поћорек*. (307)

[2.23] Он, *фелдцајгмастер Оскар Поћорек*, ноћас *не мирише* по киши „моје” натруло, лишајиво *прошће*. (46)

⁷ Упитни облик употребљен у 2.25 заправо је имплицитна негација (уп. *није брија Поћорека...*, *не џичу ја се жршве*), у складу са чим је и тачка на крају.

- [2.24] Све командантске одлуке извиру из његове воље [...] (174)
- [2.25] Шта брија Поћорека што му гину Чеси, Хрвати, Босанци. Шта ја брија за Мађаре. Шта ја се тициху жртве. (209)
- [2.26] [...] почетна командантска идеја, проста и јасна сваком војнику Прве армије, *неодјонешљива фелдцајмајстеру Оскару Поћореку*. (10)
- [2.27] Путнику се не потчинити, *Поћорека одјонешнуши*. (13)
- [2.28] *Поћорек* преузима његову тактику, да га збуди, *ошамуши*, примора на неразумне одговоре. (120)
- [2.29] [...] тај фелдцајмајстер Поћорек *написао је* у једној својој осветничкој *наредби* да је српски народ 'смрдљива, прљава, злочиначка раса'. (9)

Релациони процеси у којима Поћорек учествује већином су атрибутивни (2.30, *нису команданши сличних начела*; 2.31, *је испољавао победничку вољу*), затим посесивни (2.32, *није недостајала, је фалило*; 2.33, *нема*), а налазе се и идентификациони процеси (2.34, *није Наполеон*). Међу атрибутивним процесима има и пандана менталним процесима, када је ментална активност представљена као својство, нпр. у 2.19 (*је намеран*; уп. *намерава*). Поћорек је ретко представљен у околностима, и то, углавном као и Р. Путник, у ситуационим (2.35, *пред Оскаром Поћореком*), евентуално околностима начина (2.36, *поћорековски*).

- [2.30] Али он и *фелдцајмајстер Оскар Поћорек*, уочио је то још у царској битки, *нису команданши сличних начела*. (Ђосић 2017: 10)
- [2.31] Док је *Поћорек* *испољавао* само *победничку вољу* [...] (384)
- [2.32] *Поћореку* *није недостајала* храброст. Него командантска памет. Много је шта њему *фалило* за победу. (377)
- [2.33] *Фелдцајмајстер Оскар Поћорек* *ноћас нема* „мој пут” којим је садио своја боса стопала; нема „мој јабучар” из кога се и у овој помрчини црвене гомиле јабука; нема „мој плот” прекривен сребрним и зеленкастим лишајевима. (46)
- [2.34] Поћорек *није Наполеон*. (210)
- [2.35] Пред Путником открио само амбицију. [...] А *пред Оскаром Поћореком*, нестрпљење које одликује слабе и застрашене. (112)
- [2.36] А он схвата, сасвим јасно види како делује непријатељ. [...] Типично швапски, *поћорековски*. (113)

4. Закључци

Системско-функционална граматика, са својим социосемантичком (и шире, социосемиотичком) перспективом, погодна је основа за анализу репрезентације друштвених актера и у српском језику. Нешто логичнија и сврсисходнија анализа с обзиром на карактеризацију актера и структуру српског језика постиже се модификацијом те теоријске основе проширивањем појма бенефицијара, уз издвајање малефицијара као негативног бенефицијара, и увођењем улоге контраагенса, углавном по угледу на друге теорије семантичких улога (тј. дубоких/семантичких падежа, тематских улога и сл.), затим увођењем секундарног примаоца порука и сл. Граматички најразноликија је улога доживљавача, која је у финитним клаузама изражена граматичким субјектом, логичким субјектом у генитиву, дативу и акузативу, као и директним објектом у акузативу.

Спроведена анализа потврђује да је репрезентација историјских актера у делу *Време смрти 2* мотивисана историјским (спољашњим) чињеницама, почев од тога да је Радомир Путник најчешће учесник вербалних процеса, а Оскар Поћорек спољашњих. Безмало изостанак конструкција са неисказаним агенсом и/или другим учесницима (пасивних, адјективизираних, номинализованих) у репрезентацији посматраних актера, мада у принципу карактеристичан за књижевно-уметнички стил, у складу је и са пишевим циљем целовитијег приказа историјског збивања.

С друге стране, када је уопште историјски роман Добрице Ћосића у питању, суштински мотив за репрезентацију историјских актера јесте човеков доживљај стварности. Наиме:

Човек је циљ историјског романа; човек а не догађај; човек а не функција. [...] Романсијер трага за мотивацијом човековог чина и делања, за покретачком мишљу и личним дилемама, за истинитим и уверљивим доживљавањима историјске ситуације, за човековим осећањима у историјском збивању” (Ћосић, нав. према Моравсевић 1990: 29).

То објашњава учесталу репрезентацију Р. Путника и О. Поћорека у улози доживљавача, а разлог за нефактуелну, најчешће епистемичку, модалност спољашњих и унутрашњих процеса је у томе што писац, узимајући перспективу (унутрашњег света) Живојина Мишића, који је близак 'обичном' народу, осветљава потенцијалне чињенице и доживљаје. У том свом свету, Мишић антиципира размишљања и радње својих супарника (отуда и њихова појављивања у улози контраагенса), првенствено О. Поћорека, али и Р. Путника. На линији са егзистенцијализмом, Ћосић, тако, ставља у средиште пажње појединце различитог профила

и њихове мање или више (и)рационалне интерпретације стварности на основу којих појединци, као конкретни актери, и делају и обликују историју; у анализираном делу то је нарочито Мишићева интерпретација стварности, а у њеним оквирима и у дијалогу или конфликту са њом, Путникова и Поћорекова. У постмодернистичком смислу, сагледавањем таквих дијалога, Ћосић и трага за историјским истинама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана. „Синтакса и семантика падежа”. Милка Ивић (ур.). *Синтакса савременог српског језика: једна реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005. 119–300. Шт.
- Beaugrande, Robert de. *New Foundations for a Science of Text and Discourse*. Greenwich, CT: Ablex, 1997. Web. 3. 3. 2012.
- Beaugrande, Robert A. de. *A New Introduction to the Study of Text and Discourse*. 2004. Web. 3. 3. 2012.
- Van Leeuwen, Theo. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. New York: Oxford University Press, 2008. Шт.
- Ђорђевић, Милош. „Свест о делу и аутобиографија (Писац/јунак и јунак/писац у *Времени смрти Добрице Ћосића*)”. *Баштина* 14 (2002): 211–225.
- Kittilä, Seppo & Fernando Zúñiga. "Introduction. Benefaction and malefaction from a cross linguistic perspective". Fernando Zúñiga & Seppo Kittilä (eds.). *Benefactives and Malefactives: Typological perspectives and case studies*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2010. 1–27. Шт.
- Koller, Veronika, "Applying Social Cognition Research to Critical Discourse Studies: The Case of Collective Identities". Christopher Hart & Piotr Cap (eds.). *Contemporary Critical Discourse Studies*. London & New York: Bloomsbury Academic, 2012. 147–166. Шт.
- Moravcevic, Nicholas. "The portrait of Nikola Pašić in Dobrica Ćosić's novel *Time of death*". *Serbian Studies* 5/4 (1990): 21–30. Шт.
- Пешикан, Митар, Јован Јерковић и Мато Пижурца. *Правовис српског језика*. Измењено и допуњено издање, Нови Сад: Матица српска, 2010. Шт.
- Talmy, Leonard. *Toward a Cognitive Semantics, vol. 1: Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: MIT, 2000. Шт.
- The Editors of Encyclopædia Britannica. "Radomir Putnik". Chicago, Ill.: Encyclopædia Britannica, inc. *Encyclopædia Britannica*. 2008. Web. 18. 12. 2017.
- Trask, R. L. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London – New York: Routledge, 2013. Шт.
- Ћосић, Добрица. „Белешке о историјском роману”. *Ризница српска*. 2010. Веб. 18. 12. 2017.
- Ћосић, Добрица. *Време смрти 2: Сувоборска бишка*. Електронско издање, БИГЗ, 2017.

- Halliday, M. A. K. *An Introduction to Functional Grammar*. 2nd Edition, London: Arnold, 1994. Št.
- Halliday, M. A. K. & Christian M. I. M. Matthiesen. *An Introduction to Functional Grammar*. 3rd Edition, London: Arnold, 2004. Št.
- Halliday, M. A. K. & Christian M. I. M. Matthiesen. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. 4th Edition, Abingdon – New York: Routledge, 2014. Št.
- Censabella, Marisa. "Beneficiaries and recipients in Toba (Guaycurú)". Fernando Zúñiga & Seppo Kittilä (eds.). *Benefactives and Malefactives: Typological perspectives and case studies*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2010. 185–201. Št.
- Coleman, Timothy. "Benefactive semantic potential of 'caused reception'". Fernando Zúñiga & Seppo Kittilä (eds.). *Benefactives and Malefactives: Typological perspectives and case studies*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2010. 219–243. Št.

Marko M. Janićijević

REPRESENTATION OF THE ARMY LEADERS IN DOBRICA ĆOSIĆ'S NOVEL *TIME OF DEATH 2: A QUANTITATIVE SOCIOSEMANTIC APPROACH*

Summary

This study considers the representation of the army leaders of the belligerent powers in Dobrica Ćosić's novel *Time of Death 2: Battle of Suvobor*, Field Marshal Radomir Putnik, head of the Supreme Command of the Army of the Kingdom of Serbia, and general Oskar Potiorek, commander of the invading Austro-Hungarian army, as historical social actors, represented mainly from the perspective of general Živojin Mišić, commander of the Serbian First Army. With a view to establish the distribution of the represented semantic roles of the two army leaders, their morphosyntactic expressions, as well as the reasons and motives behind such representation, theoretico-methodological framework is applied based on the sociosemantic theory of representation of social actors and events and on predominantly quantitative method. As such, the study is interesting in the light of the application of the sociosemantic categories of the influential Halliday's systemic functional grammar to the Serbian language. The conducted analysis deals with semantic roles of the actors (agent, patient/goal, beneficiary, etc.) in relation to (semantic) types, transitivity (activation, passivation, nominalization, and the like) and modality (realis/irrealis) of the processes (actions, events, states, relations) in which the actors take part.

While based on historical facts, which is reflected by the frequency of the observed historical actors' participation in verbal and outer processes, the repre-

sentation of these actors is primarily motivated by the individual's experience of history, which underlies the frequency of the experiencer actor roles, whereas the dominant Mišić's perspective accounts for non-factual modality of a good deal of outer and inner processes. In line with existentialism, the writer Ćosić puts in the center of attention individuals of different profile and their more or less (i)rational interpretations of reality, based on which these individuals, as concrete actors, perform and shape history. It is, in particular, Mišić's interpretation of reality, and within its frame and in dialogue or conflict with it – Putnik's and Potiorek's interpretation. In postmodernist sense, precisely by throwing light at such dialogues, Ćosić seeks for historical truths.